

Анатолій ТКАЧУК
Луцьк

НЕПРАВОСЛАВНА ШКОЛА НА ВОЛИНІ у XVI – XVII столітті

Стан національної освіти на Волині у XVI – XVII ст. відображав відсутність в українців власної державності. За таких умов синонімом освіченості значною мірою лишалося православ'я, оскільки церква слугувала для українців єдиним інститутом вираження власної самобутності.

У XVI ст. православні волиняни вступили в безпосередній контакт з католиками – поляками. Суперництво між ними загострювалося у різних сферах, в тому числі і в релігійно-культурній полеміці, і українська еліта, за великим рахунком, цю полеміку програвала. Цей процес відбився і на розвитку освітньої системи Волинського краю. Крім православних навчальних закладів відкриваються латинські, вірменські, єврейські школи. У другій половині XVI ст., особливо після Берестейської унії 1596 року, представники різних релігійних напрямів та течій, які заповнили Волинь, починають організовувати розгалужену мережу своїх навчальних закладів, які користувалися авторитетом в середовищі дрібної шляхти.

Помітну і неоднозначну роль в освіті Волині відігравали латинські школи, що почали виникати в кінці XV – першій половині XVI ст. Безперечно, що латинські школи, прямо чи опосередковано були носіями ідей католицької експансії. Але з другого боку, саме вони, озброївши своїх вихованців знанням латини, без якої не існувало середньовічної науки і вищої освіти, відкрили їм двері до західноєвропейських університетів. Латинські школи в джерелах згадуються випадково. У Луцьку, до кінця XVI ст. існувало лише дві латинські школи: при Катедральному костелі Святої Трійці та при костелі Святої Діви домініканського монастиря¹.

Троїцька катедральна школа була розташована в межах окольного замку в спеціальному приміщенні при мурованому костелі. На кінець XVI ст. вона була досить багатолюдною і трималася незалежно, конфліктуючи як з міщанами так і з замковою владою. Одним з бакалаврів школи був Мартин Незданович, який часто брав участь разом із старшими школярами в суперечках з міщанами. Постійне протиставлення Троїцької школи як місту, так і замку свідчить про її орієнтацію на підготовку освіченого апарату нижчих церковнослужителів і працівників канцелярії, що вела широке діловодство в статусі великої судово-адміністративної установи.

Перша згадка про Мар'їнську школу при домініканському монастирі, розташованому за межами замку на території міста, датована 1571 роком. Ця школа виконувала функції елементарної латинської школи. Її бакалаври в судових книгах Луцька виступають під назвою “луцький бакаляр”. Серед них часто згадується отець Куницький “бакаляр в святом письме”, який прийняв цю посаду після Томаша Буйновського².

У першому десятиріччі XVII ст. на базі Катедрального костелу виникає єзуїтська резиденція, а згодом колегія, що автоматично скасувала Троїцьку школу. Що стосується Мар'їнської школи, то вона занепала, перетворившись на невеличку школу елементарного типу, яка постачала вихованців для єзуїтів.

Після переходу українських земель під владу Польщі за Люблінською унією 1569 року і особливо після Берестейської унії 1596 року на Волинь почали прибувати проповідники найрізноманітніших релігійних спрямувань (кальвінізму, соцініанізму, лютеранства), котрі здобули певний вплив в середовищі дрібної шляхти і звернули на себе увагу саме справою організації шкіл.

На рубежі XVI – XVII ст. навчальні заклади на Волині були представлені здебільшого католицькими, часто єзуїтськими школами – колегіями. У них навчалися діти польської та української шляхти, а також заможних селян.

Єзуїти – члени найбільш консервативного католицького ордену “Товариство Ісуса”, створеного в 1534 році Ігнатієм Лайолою. На Волині вони з'явилися на початку XVII ст. для боротьби проти Реформації та для зміцнення папської влади і католицизму.

Єзуїти почали організовувати колегіуми, розраховані на молодь не лише католицького, але й православного віросповідання. Такі колегіуми були організовані в Кременці, Острозі, Луцьку, Клевані, Висоцьку. У Луцьку єзуїти розгортають свою діяльність з 1604 року і через чотири роки відкривають колегіум. На відміну від інших єзуїтських колегіумів тут викладалася старослов'янська мова. Це робиться для того, щоб залучити до цього навчального закладу дітей з сімей православних.

Будівництво приміщень і утримання учнів та вчителів здійснювалося за рахунок пожертв та інших прибутків. В 1609 році луцькі єзуїти отримали дозвіл польського короля Сигізмунда III на купівлю ділянок для будівництва нового колегіуму та костелу. Не виключено, що проект будівництва був розроблений архітектором М.Гінтаом за участю італійського архітектора Я.Бріано³.

Костел будувався вздовж стін Окольного замку і був завершений Мацеєм Маєм у 1610 р. Споруда містила три поверхи і до наших днів зберегла свою величність. В цілому луцька єзуїтська школа давала непогану освіту і в перспективі мала шанси перетворитися у вищий навчальний заклад.

Єзуїтські школи на Волині були замкнутими і часто закритими закладами – інтернатами. В них навчалися діти, які були відірвані від батьків, сім'ї, оскільки поступали сюди на кілька років під виключний вплив наставників – єзуїтів. Ніякого контролю своїх закладів зі сторони світських осіб, а тим більше зі сторони міщан – осіб недворянського походження – єзуїти не допускали.

Наука в єзуїтських школах носила схоластичний характер, але основна увага приділялася основним наукам: граматиці, риторичі й поетиці⁴.

Колегіуми склалися з п'яти класів. В трьох нижчих викладалася граматика, латинь, грецька, польська і церковнослов'янська мови, в двох вищих – риторика, діалектика, частково філософія та історія. Все навчання велося на латинській мові, яка була панівною мовою католицької церкви.

Навчальні заклади в єзуїтів були побудовані за принципом змагання – конкуренції між учнями: весь клас поділявся на дві групи (“римляни” і “карфагенці”). Перевірка знань учнів проводилася у формі своєрідного бою – змагання; кожна погана відповідь кого-небудь з “римлян” викликала велике задоволення з боку “карфагенців”.

Вихованці єзуїтської школи уміли вести теологічні диспути і виступати з промовами, оскільки риторичі та діалектиці відводилося важливе місце. Бажаючи привернути на свою сторону молодь, єзуїти організовували публічні виступи та шкільні вистави. Більшість єзуїтських шкіл не забезпечували повного циклу отримання грамоти і склалися з трьох класів, де вивчалася мова, початки діалектики і риторики⁵.

Уся методика в навчальній та виховній роботі була заснована на формуванні в школярів навичок спілкування один з одним. Єзуїтська система виховання формувала в учнів переконаність у тому, що всі засоби придатні для досягнення поставленої мети.

Більше половини усіх православних вихованців (Сапіги, Острозькі) по закінченню колегіумів стали яrimi католиками або ж уніатами. Наприклад, Ієронім Загоровський, який походив із шляхетної родини, що володіла селом Старий Загорів (Локачинський район) був вихований в православному дусі, однак потрапив на навчання до Люблінської школи єзуїтів. І в цьому немає нічого дивного. Багато волинських шляхтичів в той час, наслідуючи польських феодалів, віддавали своїх дітей до єзуїтських колегіумів.

Ієронім Загоровський у 1599 р. став членом цього войовничого чернечого ордену, де протягом п'ятнадцяти років проходив багатоступеневу підготовку і навчався в єзуїтській школі Каліша.

В 1701 р. єзуїти з'явилися у Кременці (нині Тернопільська область), а в 1731 р. ними було закладено великий кам'яний костел в ім'я Всесвітнього Духу Ігнатія Лайоли та Станіслава Кістки. При ньому одночасно були побудовані будинки єзуїтського колегіуму, в приміщеннях якого уже в першій половині XIX ст. було відкрито Вищу Волинську гімназію, перейменовану пізніше у Крем'янецький ліцей.

У XVII ст. з єзуїтськими успішно конкурували піарські школи, які утримувалися католицьким орденом Піарів. Ченці цього ордену з'явилися в Польщі у 1641 році і розгорнули активну діяльність, зокрема у Холмі. Невдовзі вони стали відкривати шестикласні школи й на Волині. В них переважно навчалися діти української шляхти, котрі, набуваючи схоластичних знань, ставали активними поборниками католицизму. Система навчання була поставлена за принципом, характерним для всіх католицьких шкіл. Такі школи існували в Любешові і Дубровиці.

На початку XVII ст. свої школи починає створювати уніатська церква. Організацією шкіл переважно займався чернечий василіанський (базиліанський) орден. Такі школи були відкриті при Дерманському, Зимненському та інших монастирях, у Рівному, Острозі, Володимирі⁷.

Католицька верхівка всіляко намагалася нав'язати православному населенню свої ідеї, свою віру. Так вона хотіла перетворити місто Володимир в центр посилення і утвердження уніатства. Місто

стало резиденцією одного з ініціаторів церковної унії – єпископа Іпатія Потія, звідсіля також походив один з найфанатичніших проповідників уніатства Йосафат Кунцевич. Але більша частина жителів міста виступала проти унії.

Документів про освітні заклади Володимира до нас дійшло небагато. Найстаріший серед них, датований 1577 роком, містить згадку про “замочку” при соборі⁸. При ній було двоє постійних вчителів, з котрих один викладав грецьку, а другий – слов’янську мови. У 1595 році польський король надав привілей, яким було призначено прибутки з маєтків Спаського монастиря на її утримання, а пізніше, як вічний капітал записав 2 500 злотих польських⁹. На початку XVII ст. школа перейшла під єпископство Іпатія Потія і отримала субвенції. Наступник Іпатія Потія єпископ Іоахим Моравницький зреформував школу в 1670 році на колегіум. Це був середній навчальний заклад із шести класів, який був одним з найбільших в Україні. У різні роки він нараховував 300 – 400 учнів. Переважно більшість вихованців становили сини шляхти й уніатського духовенства¹⁰.

Серед ченців-викладачів було чимало прибічників релігійного фанатизму, однак деякі з вчителів прагнули надати навчанню світського характеру. Тут було написано латинською мовою курс філософії і природничих наук, що містить докладний виклад вчення Коперника. Привертають увагу схеми руху планет, малюнки фізичних приладів, зображення органів людського тіла. Про високий рівень викладання у колегіумі свідчать рукописний курс з поетики, та й сам перелік дисциплін. Тут викладалася алгебра, ряд мов – серед них старослов’янська, англійська, італійська; вивчалися основи сільського господарства. Наприкінці XVII ст. при колегіумі діяла аптека. Навчався в цьому закладі, а згодом викладав риторику і поетику Теофан Прокопович – видатний філософ, просвітителі і письменник¹¹. Окремі викладачі публікували свої тези наукових диспутів, які видавалися в друкарні Почаївського монастиря.

З Володимира розпочав свій шлях у науку відомий вчений в галузі фізики і математики, професор Віленського університету Степан Стубілевич. Ректором колегіуму був деякий час єпископ Абданк Скарбек Важинський.

У 1803 році колегіум перейшов під управління Волинського навчального округу і як усі школи підпорядковувався його начальнику Тадею Чацькому. Наприкінці XVIII ст. цей заклад занепав і нараховував лише 52 учні¹².

Крім католицьких та уніатських навчальних закладів на Волині у другій половині XVI ст. почали з’являтися протестантські школи. Поява протестантів була наслідком широкого реформаційного руху. Протестанти надавали великого значення організації шкіл, які створювали при дворах магнатів і шляхтичів, що підтримували реформацію. Рівень викладання вчителів був дуже високий. Навіть покровитель православних у Речі Посполитій Костянтин Острозький як взірцеву розглядав культурну, зокрема педагогічну діяльність протестантів-антитринітаріїв. Останні мали на Волині ряд шкіл, найбільші із яких були в Гощі та Киселині¹³. Вчителі-протестанти склали серйозну конкуренцію для католиків і православних і змушували їх серйозно задумуватися над питанням вдосконалення навчального процесу в своїх закладах.

В протестантських школах значне місце надавалося вивченню катехізису, єврейської, грецької, латинської, а також церковнослов’янської мов, риторики, діалектики і математики. Ці школи мали широку програму, що включала курс “семи вільних наук”. Характерною їх рисою була віротерпимість. В цих навчальних закладах могли навчатися представники різних віросповідань, при чому прийняття протестантизму не було обов’язковим. В основному це були початкові, а часом і середні школи.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. на території Волині значного поширення набуває соцініанство – радикально-реформаційна течія раціоналістичного спрямування. В основі доктрини соцініан лежало положення, що Бог не вимагає вірити в те, що людина не може сягнути розумом. Прихильників цієї течії часто іменували аріанами, а то й просто єретиками. Вони створили собі релігію без таємниць, в якій у ніщо не вірять¹⁴.

Соцініани заснували свої громади у ряді містечок та сіл. Як правило при кожній соцініанській громаді відкривалась школа. Такі школи діяли в Гощі, Черняхові, Ляховицях, Острозі, Рафалівці¹⁵.

Соцініанська педагогіка перебувала на рівні найкращих досягнень тогочасної європейської педагогічної думки. Вчителі-соцініани намагалися використовувати останні наукові відкриття. Про рівень їхньої педагогічної майстерності дають повне уявлення підручники “Математичні настанови” (1630) І.Стегмана-Старшого та “Основи етики” (1635) Іона Крелля.

З соцініанами співробітничав Я.А.Коменський, який пропагував спільно організувати міжнародний педагогічний колегіум, котрий би протистояв єзуїтським школам.

Одним з перших вищих навчальних закладів соцініан на Волині була школа в містечку Киселині

Володимирського повіту (нині с. Киселин Локачинського району). Її було засновано у 1614 р. аріянином Остафієм Кисилем (Гізелем), родині якого належало це містечко. Він став і першим ректором школи. Це була освічена людина, яка володіла кількома мовами, мала літературний хист. У 1631 – 1632 роках написав і видав у друкарні Себастьяна Стернацького свій твір “Антопология” – полемічну відповідь на “Апологию” Мелетія Смотрицького, який перейшов до уніатів і критикував православних за їхні зв’язки з реформаторами. На посаді ректора Остафій Кисіль був до 1634 р. Його наступниками були на ректорстві відомі Людвік Галайзен, Петро Стегманн, Теодор Сигмонд.

Після смерті Кисіля містечко і школа переходить до Юрія Чаплицького, якого польський уряд переслідував за надання на своїх землях притулку аріанам.

На базі Киселінської школи згодом сформувався вищий навчальний заклад. Це сталося у 1638 році, коли припинив своє існування культурно-освітній центр соцініан – Раківська академія¹⁶.

Після закриття цього закладу частина викладачів переїхала до Киселина. Зусиллями Матвія Твердохліба, Якуб Гриневича-Гіжановського (Яна Трембіцького) та Луки Рупневського тут був створений вищий навчальний заклад з філіалом в Береську (нині Рожищенський район)¹⁷. Правда, він не міг претендувати на офіційне звання академії чи університету. Адже звання надавалося лише королівським урядом, який вороже ставився до еретиків-соцініан.

У справі, що порушувалася урядом Польщі проти шляхтичів Чапличів Шпановських, у володіннях яких був Киселин, вказувалося, що вони “начали якусь академію в Киселине без позволення Речі Посполитої, приватно на зарядження людей молодих фундовать... а Ракова блюзнерцов под протекцію свою взявши...”¹⁸.

Киселинська школа не поступалася офіційно визнаним вищим закладам України. Навіть противники соцініан називали її академією.

У школі, поряд з вище згаданими посібниками “Основи етики” І.Крепя, “Математичні настанови” І.Стегмана-Старшого, використовувалися також підручники Я.А.Коменського. Викладачі були ознайомлені з найновішими досягненнями тогочасної педагогічної науки. Вони одержували таку саму, а то й більшу платню, як і соцініанські проповідники. Школа носила демократичний характер, тут навчалися молоді люди різного стану.

Соцініани на Волині зазнавали переслідування з боку католиків. Уже в 1640 р. луцький католицький єпископ Андрій Гембицький та володимирський плебан Станіслав Урбанович поскаржилися на соцініан – волинських шляхтичів Юрія, Андрія, Олександра Чапличів у суд, вимагаючи закриття шкіл у нашому краї. Цю вимогу задовольнив Люблінський трибунал 1644 року, який закриття Киселинської школи, в якій був тоді пастирем Андрій Вишований. І хоч з того часу діяльність соцініанської школи була під заборорою на Волині, Киселинська школа проіснувала фактично до кінця 50-х років XVII ст., тобто до вигнання соцініан з Речі Посполитої¹⁹. При цьому погромі слава Киселина погасла, приміщення школи переробили на костел і келії для монахів кармелітів.

Учителі аріанства (Людвіг Гільсен, Петро Стегманн, Федір Симонг, Андрій Вишований, професор Криштоф, Ян і Петро Статаріуси), які проживали у містечку були вигнані²⁰.

На жаль, про цей навчальний заклад дослідникам відомо небагато. Викладачі змушені були конспірувати свою діяльність. До того ж всі документи соцініани вивезли з собою в еміграцію. Проте, це не дає підстави забувати про один з перших вищих закладів на українських землях.

Таким чином, поява католицьких, уніатських, протестантських шкіл на Волині у XVI – XVII ст. відбилася на загальній організації шкільної освіти, яка носила релігійний характер. Наявність навчальних закладів, що належали різним конфесіям стимулювала між педагогами різних шкіл конкурентну боротьбу. Вчителі, щоб не лишитися без роботи, змушені були використовувати нові досягнення науки, удосконалювати навчальний процес і саму систему шкільної освіти.

¹Яковенко Н.М. Латинські школи на Волині // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 2. – Луцьк, 1985. – С. 227.

²Труды общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 72.

³Літопис Волині. – Вінніпег, 1982. – С. 39.

⁴Очерки истории и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. – М., 1989. – С. 268.

⁵Мединский Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVII – XVIII веках и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М., 1954. – С. 72, 80.

⁶Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – С. 203.

⁷Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до

1914 року. – Вінніпег, 1984. – Т.1. – С. 143.

⁸Ісаєвич Я.Д., Мартинюк А.І. Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1983. – С. 27.

⁹Левкович І. Нарис історії Волинської землі. – Вінніпег, 1953. – С. 19.

¹⁰Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. Исторический очерк. – Почаев, 1893. – С. 75.

¹¹Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1992. – С. 270.

¹²Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – Вінніпег-Торонто, 1989. – С. 29.

¹³Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 73.

¹⁴Кралюк П.М. Киселинська академія / Волинський календар. – Луцьк, 1992. – С. 18.

¹⁵Цинкаловський О. Назв. праця. – С. 145.

¹⁶Кралюк П.М. Соцініани на Волині // Радянська школа. – 1989. – № 2. – С. 92.

¹⁷Труды общества исследователей Волыни... – С. 301.

¹⁸Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание... – С. 309.

¹⁹Кралюк П.М. Киселинська академія... – С. 19.

²⁰Цинкаловський О. Назв. праця. – С. 150.